

Legal Horizons

Journal homepage: <https://legalhorizons.com.ua/en>

Legal Horizons, 14(2), 111-117

UDC 341.018

DOI: 10.21272/legalhorizons.2021.i14.p111

General Principles of Law as a Source of European Union Law

Viktorina O. Pankratova*

Sumy State University
40007, 2 Rymyski-Korsakov Str., Sumy, Ukraine

Article's History:

Submitted: 12.01.2021

Revised: 02.03.2021

Accepted: 28.04.2021

Abstract

This study investigated the general principles of law as a source of law of the European Union. The author established that an important source of EU law is the general principles of law. Their content is established by the Court of Justice of the EU by analysing the law of the Member States for common principles. The leading role of general principles of law is because they are an aid to the interpretation of primary or secondary EU legislation; constitute an independent basis for the responsibility of Member States and can be used as a means of closing gaps. The study emphasised that the question of expressly listing general principles that operate in the EU remains debatable in science. However, the development of a complete and uniform catalogue of general principles of EU law is impractical, as the Court of Justice may further expand such a list given the diversity of EU law. The study considered the principles of legal certainty and proportionality as examples. It was emphasised that the principle of legal certainty is important because the application of the law in a particular situation should be predictable; the provisions adopted by the authorities cannot be applied to persons who did not know about their existence, etc. The author established that the principle of proportionality determines that the measures applied should correspond to the expected results. This is because the idea of proportionality is based on the concept of balance or proportionality, the correlation between means and goals achieved by these means. The author summarised that the general principles of the EU constitute an expression of the most important features and values inherent in the EU legal system. At the same time, they are common to the entire EU legal system, not just individual industries or institutions, and play an important role in EU integration processes. The general principles are also important since they are a means of filling gaps arising in EU law and help interpret legal acts both of the EU itself and of national legislation of the Member States

Keywords: EU legislation, integration process, legal certainty, legal expectations, principle of proportionality, Court of Justice

Suggested Citation:

Pankratova, V.O. (2021). General principles of law as a source of European Union law. *Legal Horizons*, 14(2), 111-117.

Copyright © The Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

*Corresponding author

Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу

Вікторія Олегівна Панкратова

Сумський державний університет
40007, вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, Україна

Анотація

Стаття присвячена дослідженню загальних принципів права як джерела права Європейського Союзу. Визначено, що важливим джерелом права ЄС є загальні принципи права, зміст яких встановлює Суд ЄС шляхом аналізу права держав-членів на предмет наявності в ньому спільних принципів. Провідна роль загальних принципів права зумовлюється тим, що вони є допоміжним засобом для тлумачення первинного чи вторинного законодавства ЄС; становлять незалежну основу для відповідальності держав-членів і можуть бути використані як засоби для усунення прогалин. У статті наголошено, що в науці дискусійним залишається питання про визначення чіткого переліку загальних принципів, які діють в ЄС. Але водночас зазначається, що формування повного та єдиного каталогу загальних принципів права ЄС є недоцільним, оскільки Суд ЄС у подальшому може розширити такий перелік, зважаючи на багатогранність права ЄС. Як приклад у науковому дослідженні розглянуті принципи правової визначеності та пропорційності. Наголошено, що значимість принципу правової визначеності зумовлена тим, що застосування права в конкретній ситуації має бути передбачуваним; норми, які приймають владні органи, не можуть бути застосовані до осіб, які не знали про їх існування тощо. Встановлено, що принцип пропорційності визначає, що застосовані заходи мають відповідати очікуваним результатам, оскільки ідея пропорційності заснована на понятті балансу або співрозмірності, на співвідношенні між засобами та цілями, які досягаються за рахунок цих засобів. Резюмовано, що загальні принципи ЄС є виразом найбільш важливих рис і цінностей, притаманних правовій системі ЄС. Водночас вони є загальними для всієї правової системи ЄС, а не лише окремих галузей чи інститутів і відіграють важливу роль в інтеграційних процесах ЄС. Важливість загальних принципів визначається й тим, що вони є засобом заповнення прогалин, які виникають у праві ЄС і допомагають при тлумаченні правових актів самого ЄС та актів національного законодавства держав-членів

Ключові слова: законодавство ЄС, інтеграційний процес, правова визначеність, законні очікування, принцип пропорційності, Суд ЄС

Постановка проблеми

Питання джерел права Європейського Союзу (далі – ЄС), їх сутності та класифікації завжди перебувало в полі зору як науковців, так і практиків. Зокрема особливий інтерес викликають принципи права як джерело права ЄС, оскільки у правовій системі України та науковій доктрині дане джерело права не отримало ґрунтовного дослідження. Єдності в поглядах щодо складових принципу правової визначеності в праві ЄС серед науковців теж немає, що зумовлює необхідність більш детального розгляду зазначеного аспекту. Варто зауважити, що актуальність дослідження викликана ще й інтеграційними процесами, зокрема зближенням українського національного законодавства до законодавства ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню джерел права ЄС, зокрема загальних принципів, присвячені роботи українських науковців: О.М. Москаленка [1], В.І. Муравйова [2], Р.А. Петрова [3], О.В. Стрельцової [4], О. Назаренко [5], а також зарубіжних вчених: І. Покровський [6],

М.Л. Ентіна [7], М.М. Марченка і Е.М. Дерябіної [8], А. Татама [9], Б.Н. Топорніна [10], Т.К. Хартлі [11] та ін. Незважаючи на широкий інтерес науковців до даної тематики, питання принципів права ЄС залишається досить складним у юридичній науці й пояснюється це, насамперед, тим, що вони є багатоманітними та численними, що зумовлюється різноманітними правовими традиціями держав, що входять у склад ЄС.

Мета статті

Метою статті є дослідження загальних принципів як джерел права ЄС.

Виклад основного матеріалу

Досить поширеним у науковій літературі є підхід, відповідно до якого систему джерел права ЄС становлять установчі договори («первинне законодавство»); регламенти, висновки, директиви («вторинне законодавство»); загальні принципи права, сформовані у прецедентній практиці Суду Європейського

Союзу (далі – Суд ЄС); міжнародні договори з третіми країнами і міжнародними організаціями. Джерела права ЄС беруть свій початок із національних правових систем держав-членів і міжнародного публічного права. Як зазначає І. Яковюк, «існує тісний зв'язок права ЄС із правопорядками держав-членів, з яких воно рецепіює правові концепції і принципи, юридичні конструкції. Йдеться передусім про загальні принципи права, зміст яких встановлює Суд ЄС шляхом аналізу права держав-членів на предмет наявності в ньому спільних принципів» [12, с. 212].

Саме поняття «загальні принципи права» було сформульоване ще в період створення першого з трьох інтеграційних об'єднань – Європейського співтовариства вугілля та сталі й було зафіксовано в тексті його установчого акту – Паризького договору про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі 1951 р. (ст. 188)¹. Пізніше аналогічне положення було закріплене й у двох Римських договорах 1957 р.², які оформили заснування Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії.

Також загальні принципи права ЄС згадуються у ст. 288 Договору про заснування Європейської спільноти³. Відповідно до даної статті, у разі позадоговірної відповідальності, Спільнота, згідно з загальними принципами, що є спільними у праві держав-членів, відшкодовує всі збитки, що їх завдали її інституції чи службовці, виконуючи свої обов'язки. З даної норми випливає, що позадоговірна відповідальність Спільноти встановлюється за допомогою загальних принципів права держав-членів, тобто джерелом загальних принципів права Співтовариства виступає внутрішнє право держав-членів. У п. 3 ст. 6 Договору про Європейський Союз⁴ теж міститься вказівка на загальні принципи права: «Основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод, і як вони впливають із загальних для держав-членів конституційних традицій, входять в зміст права Союзу в якості загальних принципів».

Зазначимо, що визнання загальних принципів права самостійним джерелом права ЄС обґрунтовується необхідністю подолання прогалін, які виникають в окремих сферах через абстрактність установчих Договорів ЄС. Тому ефективним механізмом у вирішенні даної проблеми стала діяльність Суду ЄС, якому відповідно до ст. 267 Договору про функціонування Європейського Союзу⁵ надані повноваження

з тлумачення установчих договорів й актів інституцій ЄС.

Як влучно зауважує Алан Татам, Суд повністю виконав своє завдання щодо заповнень прогалін, і загальні принципи нині є основним елементом права ЄС. Вони утворюють індекс ключових понять для інтерпретації, які застосовуються для пояснення неоднозначних положень у законодавстві ЄС [9, с. 84]. Варто наголосити, що джерелом погодження загальних принципів права, перш за все, є національні правові системи ЄС. Але водночас жодна система національного права не може претендувати на переважний вплив на право ЄС, зокрема на розвиток загальних принципів права ЄС.

Говорячи про національні правові системи та їх вплив на формування загальних принципів права, варто наголосити, що цей процес має й зворотний бік. Тобто національні правові системи під впливом права ЄС теж постійно розвиваються та вдосконалюються. Але необхідно зазначити, що звернення до внутрішнього права держав-членів не є єдиним засобом встановлення змісту загальних принципів права, тому Суд ЄС у своїй практиці неодноразово встановлював зміст загальних принципів права шляхом тлумачення загального міжнародного права або й самого права Спільноти [13, с. 120]. У такий спосіб запозичені з міжнародного чи національного права держав-членів принципи набувають статусу загальних принципів права ЄС, якщо відповідають інтересам європейської інтеграції та забезпечують постійне оновлення правового порядку ЄС.

Отже, резюмуємо, що загальні принципи Європейського Союзу відіграють принаймні чотири ключові ролі. По-перше, загальні принципи можуть стати допоміжним засобом для тлумачення первинного чи вторинного законодавства. По-друге, через їхній ієрархічний статус загальні принципи можуть бути використані для перевірки законності вторинного законодавства ЄС і міжнародних угод, підписаних ЄС. По-третє, загальні принципи становлять незалежну основу для відповідальності держав-членів. По-четверте, загальні принципи можуть бути використані як «заповнювачі щілин» там, де немає відповідного законодавства ЄС, або відповідні норми просто не передбачені [ел джер].

Дискусійним у науці є питання про визначення чіткого переліку загальних принципів, які діють у ЄС. З одного боку можна зазначити, що одноманітної класифікації досягти практично неможливо, що

¹Договір про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі від 18 квітня 1951 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/LSU/?uri=CELEX:11951K/TXT> (дата звернення: 11.03.2021).

²Римські договори від 25 березня 1957 р. URL: <https://www.equalrightstrust.org/sites/default/files/ertdocs//rometreaty.pdf> (дата звернення: 14.03.2021).

³Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) від 1 січня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 19.03.2021).

⁴Консолідовані версії Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. і Договору про функціонування Європейського Союзу від 25 березня 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 11.03.2021).

⁵Там же, 1957.

обумовлюється правовою природою права ЄС, його багатогранністю, необхідністю врахувати правові традиції країн-членів. З іншого боку класифікації, що поширені в літературі, не містять суттєвих відмінностей. Різниця полягає в тому, що одні науковці надають певний перелік принципів, інші – їх розширюють, конкретизують, але загалом принципи переплітаються в різних класифікаціях, тому відмінності між ними не є суттєвими.

Наприклад, В. Кернз надає досить широку класифікацію загальних принципів, серед них він відокремлює: загальні принципи, які впливають з природи права ЄС; загальні принципи міжнародного права; загальні принципи, які є загальними для правових порядків декількох держав-членів [14, с. 104]. До першої групи загальних принципів В. Кернз відносить принципи рівності та солідарності. Другу групу загальних принципів науковець не розкриває, але детально аналізує принципи, які є загальними для правопорядків декількох держав-членів. До них автор відносить: принцип правової визначеності; принцип законних очікувань; принцип пропорційності; основні права людини [14, с. 105].

Т. Хартлі до числа найбільш важливих загальних принципів права відносить основні права людини, юридичну визначеність (або юридичну безпеку), законні очікування, право бути вислуханим, юридичний професійний привілей (право на конфіденційний обмін інформацією між юристом і його клієнтом) [11, с. 143–171]. Р. Петров до загальних принципів права відносить принципи поваги до фундаментальних прав людини, пропорційності, рівності або недискримінації, правової визначеності, дотримання процесуальних прав, субсидіарності [3, с. 40–44]. Список науковців та їх погляди на класифікацію загальних принципів права можна продовжувати й продовжувати, оскільки єдності в даному питанні немає. Але при цьому варто наголосити, що формування повного та єдиного каталогу загальних принципів права ЄС є недоцільним, оскільки Суд ЄС в подальшому може оновити та розширити такий перелік, зважаючи на багатогранність права ЄС.

Пропонуємо розглянути окремі загальні принципи права ЄС більш детально. Принцип правової визначеності фактично всі науковці відносять до загальних. Дана обставина не є випадковою, оскільки принцип правової визначеності притаманний більшості правових систем держав-членів ЄС, також він закріплений на конституційному рівні в законодавстві деяких країн, наприклад, Іспанії. Принцип правової визначеності має особливе значення для правопорядку ЄС та полягає в такому: застосування права в конкретній ситуації має бути передбачуваним; норми, які приймають владні органи, не можуть бути застосовані до осіб, які не знали про їх існування; органи державної влади зобов'язані забезпечити доступність з'ясування права тими, до кого воно застосовується; законодавство ЄС не

може набирати чинності до дати свого опублікування; використання зрозумілої мови в судовому процесі; не можна вимагати покарання або виконання зобов'язань після того, як збігли відведені для цього строки [4, с. 267].

Єдності в поглядах щодо складових принципу правової визначеності в праві ЄС серед науковців немає. Т.К. Хартлі [11, с. 143] дозволяє констатувати, що принцип правової визначеності розкривається через такі концепції: непорушність і нескасовуваність набутих законних прав («vested rights»); відсутність зворотної сили закону («non-retroactivity»); захисту легітимних очікувань («legitimate expectations»). Зазначимо, що ці концепції тісно взаємопов'язані між собою та доповнюють одна одну. Непорушність і нескасовуваність набутих законних прав стосується прав, які надані особі та які наступне законодавство не може скасовувати. Наприклад, у науці конституційного права Іспанії існує концепція «derechos adquiridos», тобто «раніше набутих прав», що використовується для захисту правового становища, що склалося раніше на основі права, що діяло в минулому, від можливих у майбутньому змін нормативної бази, які могли б вплинути на зазначене положення «ex post facto» [15]. Дана концепція має тісний зв'язок з відсутністю зворотної сили закону, тобто дія закону не поширюється на правовідносини, які виникли до його видання.

Захист легітимних очікувань («legitimate expectations») у рішеннях Суду ЄС розглядається як парна категорія з принципом правової визначеності. Але варто зауважити, що в теоретичному аспекті деякі західні автори все ж вважають, що принцип юридичної визначеності та концепт «законних очікувань» є принципово різними правовими конструкціями. Зокрема П. Рейнолдс вважає, що самого лише застосування в рішеннях Суду ЄС принципу юридичної визначеності поряд із посиланнями на захист законних очікувань недостатньо для висновку про їх спорідненість [16, с. 340]. На користь такого висновку свідчить загальновідомий факт, що концепція «законних очікувань», рівно як і принцип «юридичної визначеності», проникли в європейське адміністративне право (право ЄС), а звідти – у право країн-членів ЄС із німецької правової доктрини, у якій вони принципово розрізняються.

Так, посилаючись на працю Р. Томаса «Законні очікування і пропорційність в адміністративному праві» та на працю Шрьодера «Адміністративне право в Німеччині», П. Рейнолдс доводить, що європейський принцип юридичної визначеності походить із німецького принципу «Rechtssicherheit» (дослівно – правова безпека), метою якого є забезпечення чіткості змісту законодавства та який переважно застосовується у справах щодо ретроактивної дії законодавства, тоді як принцип захисту законних очікувань походить з німецького «Vertrauensschutz» (дослівно – захист довіри), метою якого є забезпечення того, щоб кожен, хто має довіру до легальності рішень і дій

публічної адміністрації, підлягав захисту [17, с. 129]. Доречно вказати, що різницю в даних поняттях можна з'ясувати лише при ґрунтовному компаративістському аналізі. Але зауважимо, що в практиці Суду ЄС, який забезпечує єдність застосування права ЄС у державах-членах, принцип правової визначеності та захист легітимних очікувань тісно переплітаються між собою.

У якості прикладу можна навести рішення в справах *Racke v Hauptzollamt Mainz (1979)*¹ та *Hauptzollamt Landau (1979)*², у яких Суд вказав, що «принцип юридичної визначеності покликаний запобігати випадкам набрання чинності положеннями законодавства Співтовариств до моменту їх публікації і що така можливість є винятковою, коли це обумовлено цілями відповідного законодавства та у випадку, якщо законні очікування тих, на кого воно поширюється, належним чином забезпечені» [17, с. 128].

Концепція законних очікувань досить широко застосовується в практиці ЄС. Водночас не можна стверджувати, що вона є безмежною. Оскільки не виправдання законних очікувань не може бути підставою для визнання недійсності нормативного акта або протизаконності рішення, або дії державного органу. У даному випадку може невілюватися й сама правова визначеність, оскільки кожна особа, чиї законні очікування не були реалізовані, може поставити під сумнів закон чи рішення державного органу, вимагати його скасування. Тому, як доречно зауважує О. Барбук, основна ідея полягає не в автоматичному анулюванні рішень посадових осіб, які порушують законні очікування громадян, а у встановленні матеріальної відповідальності держави за шкоду внаслідок неякісності рішень. Захист законних очікувань жодною мірою не має обмежувати уряд у визначенні політичного курсу держави, що особливо важливо в міжнародних відносинах. Більше того, може існувати гостра політична необхідність у прийнятті жорстких рішень для захисту більш важливих суспільних інтересів, що виправдує порушення окремих законних очікувань [18].

Наступним загальним принципом є принцип пропорційності. Ідея пропорційності визначена в п. 3 ст. 5 Договору про Європейський Союз³. Дана норма містить положення, яке вказує, що відповідно до принципу пропорційності зміст і форма дій Союзу не виходять за рамки того, що необхідно

для досягнення цілей Договорів. Інститути Союзу застосовують принцип пропорційності відповідно до положень Протоколу щодо застосування принципів субсидіарності та пропорційності (ч. 4)⁴. Цей Протокол передбачає, що кожній інституції належить забезпечувати дотримання принципу пропорційності, згідно з яким заходи Спільноти не мають виходити за межі того, що потрібно для досягнення цілей Договору. Протокол також встановлює необхідність створення проектів законодавчих актів Союзу з точки зору принципів субсидіарності та пропорційності.

Вперше Суд ЄС звернувся до принципу пропорційності для обґрунтування свого рішення в справі про міжнародну торгівлю у 1970 році (*Internationale Handelsgesellschaft*)⁵. Суд підтвердив дійсність встановленого правом ЄС порядку ліцензування експорту сільськогосподарської продукції виходячи з того, що він не передбачає покладання на експортерів або імпортерів надмірних обтяжень, невідповідних тому, що необхідно для забезпечення нормального функціонування сільськогосподарського ринку, задоволення вимог загального інтересу, і має на меті підтримання справедливих стандартів життя сільськогосподарського співтовариства [12].

Варто зазначити, що подальші рішення Суду ЄС розширювали сферу дії цього принципу. Зокрема у 1983 році Суд у своєму рішенні вказав на механізм контролю за діями Співтовариства та держав-членів у світлі принципу пропорційності, зазначивши, що для того, щоб визначити, чи відповідає положення законодавства Співтовариства принципу пропорційності, варто визначити окремі положення, а саме: чи заходи, які застосовуються для досягнення мети відповідають окресленим цілям і чи потрібні вони для цього [19, с. 134]. Тобто Суд вказав на необхідність використання «трискладового тесту» на пропорційність, який включає в себе три критерії. Спочатку визначаються відповідні інтереси, які захищаються актом, потім – оцінюється їх значимість, оскільки це є необхідною умовою, що передує будь-якій дії по визначенню балансу інтересів. І останнім кроком є визначення співрозмірності мети та результату.

Отже, принцип пропорційності визначає, що застосовані заходи мають відповідати очікуваним результатам. Ідея пропорційності заснована на

¹Рішення суду щодо Справи № 98/78 А. Раке проти Г. Майнца від 25 січня 1979 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61978CJ0098> (дата звернення: 20.03.2021).

²Рішення суду щодо Справи № 99/78 В.Г. Деккер проти Х. Ландау від 25 січня 1979 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61978CJ0099> (дата звернення: 21.03.2021).

³Консолідовані версії Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. і Договору про функціонування Європейського Союзу від 25 березня 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 11.03.2021).

⁴Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності від 2 жовтня 1997 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_641 (дата звернення: 23.03.2021).

⁵Рішення суду щодо Справи *Internationale Handelsgesellschaft mbH* проти *Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel* від 17 грудня 1970 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61970CJ0011> (дата звернення: 16.03.2021).

понятті балансу або співрозмірності, на співвідношенні між засобами та цілями, які досягаються за рахунок цих засобів. Водночас необхідно зауважити, що при розгляді справ можуть бути використані різні формулювання трискладового тесту, що зумовлено специфікою кожної справи. Можемо резюмувати, що функція принципу пропорційності полягає у контролі за способом здійснення Європейським Союзом своїх повноважень, як у відношенні до держав-членів та окремих осіб, а також для оцінки діяльності цих держав. Основна мета принципу – прагнення захистити інтереси держав-членів і приватних осіб, не допустити втручання ЄС у свободу цих суб'єктів.

З принципом пропорційності тісно пов'язаний принцип субсидіарності. В п. 4 ст. 5 Договору про Європейський Союз¹, що відповідно до принципу субсидіарності Союз у сферах, які не належать до його виключної компетенції, діє лише тоді і в такій мірі, в якій цілі запропонованої дії не можуть достатнім чином бути досягнуті державами-членами на центральному, регіональному або місцевому рівні, але, з огляду на масштаби або наслідки передбачуваного дії, можуть бути краще досягнуті на рівні Союзу. Інститути Союзу застосовують принцип субсидіарності згідно з Протоколом про застосування принципів субсидіарності та пропорційності.

Необхідно зазначити, що принцип пропорційності та принцип субсидіарності нерозривно пов'язані

один з одним, вони доповнюють один одного і тим самим усувають проблеми при їх реалізації. Співвідношення принципів субсидіарності та пропорційності визначається як їх послідовне застосування, тобто якщо буде визнано, що прийняття тих чи інших заходів (норм) необхідно, припустимо на рівні ЄС, на цьому припиняється дія принципу субсидіарності й у свої права вступає принцип пропорційності, який і буде визначати, які заходи (дії, норми) мають бути прийняті.

Висновки

Аналіз змісту принципів правової визначеності та пропорційності як загальних принципів права дозволяє сформулювати такі висновки щодо особливостей загальних принципів права як джерел права ЄС:

1. Загальні принципи ЄС є виразом найбільш важливих рис і цінностей, притаманних правовій системі ЄС, що мають загальний характер і вищу юридичну силу щодо порівнюваних з ними актів Співтовариства.

2. Загальні принципи права є спільними для всієї правової системи ЄС, а не лише окремих галузей чи інститутів і відіграють важливу роль в інтеграційних процесах ЄС.

3. Загальні принципи права ефективно заповнюють прогалини в праві ЄС і допомагають під час тлумачення правових актів самого ЄС та актів національного законодавства держав-членів.

Список використаних джерел

- [1] Москаленко О.М. До класифікації джерел права Європейського Союзу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2009. № 1(5). С. 55–60.
- [2] Право Європейського Союзу: підручник / за ред. В.І. Муравйова. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 704 с.
- [3] Право Європейського Союзу: навч. посібник / за ред. Р.А. Петрова. Київ: Істина, 2011. 376 с.
- [4] Стрельцова О.В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 265–269.
- [5] Назаренко О.А. Загальні принципи права ЄС в правовій системі ЄС. *Правове регулювання економіки*. 2015. № 15. С. 242–249.
- [6] Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 1998. 353 с.
- [7] Энтин М.Л. Суд Европейских сообществ: правовые формы обеспечения западноевропейской интеграции. Москва: Международные отношения, 1987. 176 с.
- [8] Марченко М.Н., Дерябина Е.М. Правовая система Европейского Союза: монографія. Москва: НОРМА, ИНФРА-М, 2012. 704 с.
- [9] Татам А. Право Європейського Союзу. Київ: Абрис, 1998. 424 с.
- [10] Топорнин Б.Н. Европейское право: учебник. Москва: Юристъ, 1998. 456 с.
- [11] Hartley T.C. The foundations of European Community law: An introduction to the constitutional and administrative law of the European Community. Oxford: Oxford University Press, 2003. 43 p.
- [12] Яковюк І. Система джерел права Європейського Союзу: загальна характеристика. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 209–220.
- [13] Капустин А.Я. Общие принципы права как источник права Европейского Союза. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки*. 2000. № 2. С. 119–128.
- [14] Cairns W. Introduction to European Union law. London: Routledge-Cavendish, 1997. 374 p.

Консолідовані версії Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. і Договору про функціонування Європейського Союзу від 25 березня 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 11.03.2021).

- [15] Сухарева О.О. Правовая определенность как принцип законодательной деятельности на примере Испании. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/25/rebeldechi@gmail.com.pdf (дата звернення: 05.04.2021).
- [16] Reynolds P. Legitimate expectations and the protection of trust in public officials. *Public Law*. 2011. Vol. 2011. P. 330–352.
- [17] Магрело М. Концепт «законних очікувань» в принцип юридичної визначеності: причинно-наслідковий чи симбіотичний зв'язок? *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 127–136.
- [18] Барбук А.В. Защита законных ожиданий и прямое применение международного права. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2002. № 3. URL: <http://evolutio.info/ru/journal-menu/2002-3/2002-3-barbuk> (дата обращения: 02.04.2021).
- [19] Emiliou N. *The principle of proportionality in European law: A comparative study*. London: Kluwer Law International, 1996. 134 p.

References

- [1] Moskalenko, O. (2009). To the classification of sources of law of the European Union. *Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law"*, 1(5), 55-60.
- [2] Muraviov, V.I. (Ed.). (2011). *Law of the European Union*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [3] Petrov, R.A. (Ed.). (2011). *The law of the European Union*. Kyiv: Istina.
- [4] Streltsova, O.V. (2012). General principles of law as a source of European Union law. *Almanac of Law*, 3, 265-269.
- [5] Nazarenko, O.A. (2015). General principles of EU law in the EU legal order. *The Right to Regulate the Economy*, 15, 242-249.
- [6] Pokrovsky, I.A. (1998). *The main problems of civil law*. Moscow: Statute.
- [7] Entin, M.L. (1987). *Court of justice of the European Communities: Legal forms of ensuring Western European Integration*. Moscow: International Relations.
- [8] Marchenko, M.N., & Deryabina, E.M. (2012). *European Union legal system*. Moscow: NORMA, INFRA-M.
- [9] Tatam, A. (1998). *Law of the European Union*. Kyiv: Abrys.
- [10] Topornin, B.N. (1998). *European law*. Moscow: Yurist.
- [11] Hartley, T.C. (2003). *The foundations of European Community law: An introduction to the constitutional and administrative law of the European Community*. Oxford: Oxford University Press.
- [12] Iakoviuk, I. (2013). System of the European Union sources of law: General characteristic. *Philosophy of Law and General Theory of Law*, 1, 209-220.
- [13] Kapustin, A.Ya. (2000). General principles of law as a source of the law of European Union. *Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Legal Sciences*, 2, 119-128.
- [14] Cairns, W. (1997). *Introduction to European Union law*. London: Routledge-Cavendish.
- [15] Sukhareva, O.O. (2009). *Legal certainty as a principle of legislative activity on the example of Spain*. Retrieved from https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/25/rebeldechi@gmail.com.pdf.
- [16] Reynolds, P. (2011). Legitimate expectations and the protection of trust in public officials. *Public Law*, 2011, 330-352.
- [17] Mahrelo, M. (2013). Concept of legitimate expectations v legal certainty: cause-effect or symbiotic relation? *Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 127-136.
- [18] Barbuk, A.V. (2002). Protection of legitimate expectations and direct application of international law. *Belarusian Journal of International Law and International Relations*, 3. Retrieved from <http://evolutio.info/ru/journal-menu/2002-3/2002-3-barbuk>.
- [19] Emiliou, N. (1996). *The principle of proportionality in European law: A comparative study*. London: Kluwer Law International.